

Alkmaars Ontzetlezing, 8 oktober 2004.

Van regenten, bureaucraten en populisten, of: de verblekende democratie.

[1] Alkmaar 1573 en de weg naar de Nederlandse democratie

De Amerikaanse politicoloog en denker over de democratie, Robert A. Dahl, schreef het al: “Unlike nature, in politics birth often precedes conception”.¹ (Anders dan in de natuur gaat in de politiek de geboorte dikwijls aan de conceptie vooraf.) Een waar woord: zouden de rebelse Alkmaarders van 1573 een nauwkeurige conceptie hebben gehad van wat zij wilden bereiken, toen zij de Spaans gezinde legers van hun poorten wisten te verdrijven? Zou hun voor ogen hebben gestaan dat hun rebellie, hun gevecht voor behoud van privileges maar ook van gewetensvrijheid, zou bijdragen aan het ontstaan van een onafhankelijke Republiek die allerwegen bekend zou raken om zijn rijkdom maar ook om zijn tolerantie en om zijn eigensoortig bestuur door colleges in plaats van door een vorst? Dat heeft de Alkmaarders in 1573 allemaal *niet* voor ogen gestaan; zij hebben eenvoudig gehandeld. Pas veel later hebben zij vast kunnen stellen dat de Spanjaarden nooit meer zijn teruggekomen en dat Alkmaars ontzet aan het begin heeft gestaan van een lange maar succesvolle strijd die uiteindelijk zou leiden tot de onafhankelijkheid van de Nederlandse Republiek. Daar kwamen niet zoveel concepties aan te pas, in elk geval niet vooraf.

Die concepties zijn naderhand wel degelijk ontwikkeld en de Nederlandse Republiek heeft daarbij zelfs vaker dan eens tot voorbeeld gediend. Dat geldt in elk geval voor de gedachte dat er in elke samenleving domeinen zijn waarvoor de politiek halt heeft te houden: dat wat wij grondrechten zijn gaan noemen en wat zijn eerste uiting heeft gevonden in het roemruchte artikel XIII van de Unie van Utrecht. Dat kan worden gelezen als een grondrecht van gewetensvrijheid, later uitgegroeid tot de vrijheid van godsdienst. Juist hier doen wij er goed aan op dat oudste grondrecht zuinig te zijn, ook als het niet om christenen gaat maar om moslims.

De Republiek werd daarnaast een politieke eenheid gegrondvest op representatie. Daarin was zij op zichzelf niet uniek, maar dat het bestuur zelf op instemming van betrokken steden en gewesten werd gebaseerd is weer wel betrekkelijk zeldzaam. Nog steeds kunnen wij ons in de politiek geen besluitvorming voorstellen zonder, wat met een lelijk woord heet, “draagvlak”, maar wat teruggaat op het oude idee van brede representatie.

Ook niet helemaal uniek maar wel weer zeldzaam is de Nederlandse traditie van bestuur door “colleges” in plaats van door één persoon geleid. Onvermijdelijk daarmee een bestuur dat staat of valt met het compromis, dat zich handhaaft door “schikken en plooiën” of, zoals de zeventiende-eeuwers het uitdrukten, door “persuasie”.

Wat, zeker niet onomstreden, groeide door praktische ervaring werd langzaam tot algemeen aanvaarde traditie, ja zelfs tot norm van goed openbaar bestuur: (1) grenzen in acht nemen die door geen bestuur mogen worden overschreden; (2) bestuur dat niet slechts beslist maar

8 October Vereeniging „Alkmaar Ontzet”

Opgericht 12 december 1861

tegelijk representeert; (3) bestuur op collegiale grondslag. Daarvoor werden, grotendeels zonder daar diep over na te denken, in Alkmaar en in al die andere steden (waar veel Brabantse en Vlaamse steden toen nog bij hoorden) in de jaren zeventig van de zestiende eeuw de eerste stappen gezet.²

[2] De Nederlandse democratie: “verslaafd aan het compromis”

Het democratische politieke bestel waarin wij vandaag leven is in een aantal opzichten de voortzetting van tradities in de Republiek gegroeid en dus met nogal eigen, Nederlandse karaktertrekken. Dat is waarschijnlijk nog het beste te demonstreren als men ziet hoe, zestig jaar geleden, door de Oostenrijks/Britse econoom Joseph Schumpeter de democratie is gedefinieerd: als het institutionele arrangement “waarbij individuen de beslissingsmacht verkrijgen door middel van een concurrentiestrijd om de stemmen van de burgers”.³ Bij deze breed aanvaarde omschrijving staat concurrentie om politieke steun centraal evenals de notie dat die concurrentiestrijd daadwerkelijk wordt gewonnen of verloren.

Dat correspondeert maar ten dele met het traditionele beeld dat wij hebben van onze democratie. Het moge goed passen bij de Britse en Amerikaanse situatie, wij zijn meer gebouwd op brede coalities (in het gemeentebestuur zelfs op zog. “afspiegelingscolleges”), op evenredigheid zowel in de vertegenwoordiging als in de toedeling, op wederzijds aanvaarde waarborgen omtrent behoud van zelfstandige beslissingsmacht. De Nederlandse democratie is geen democratie zoals die van Westminster; zij handelt volgens eigen principes. Principes die overigens in diverse landen van continentaal Europa zijn terug te vinden.⁴ Al hebben die zelden zulke oude wortels als bij ons.

Sociale wetenschapsbeoefenaren – voorop Arend Lijphart, die voor het eerst de eigenaardige vorm van de Nederlandse democratie analyseerde en internationaal bekend maakte⁵ – hebben lang gedacht dat deze typische, Nederlandse democratie direct samenhang met de diepe godsdienstige tegenstellingen in ons land, die meer dan een halve eeuw zijn uitgekristalliseerd in de zog. “Verzuiling”. Lijphart noemde onze democratie dan ook aanvankelijk “pacificatiedemocratie”. Die term kwam voort uit zijn waarneming dat politieke leiders rond 1917, geconfronteerd met een potentieel explosieve situatie, hun belangrijkste conflicten over de onderwijsvrijheid en het kiesrecht hadden weten bij te leggen in één, omvattende compromisformule. Daardoor wisten zij effectief leiderschap, sociale vrede en democratische verhoudingen tot stand te brengen.

Onmiskenbaar is de Nederlandse samenleving een groot deel van de twintigste eeuw gekenmerkt door diepe levensbeschouwelijke tegenstellingen en de bijbehorende gesloten organisatie. Daarbij paste een democratie van brede coalities, zorgvuldige evenredigheid in alle vraagstukken van verdeling en veel autonomie voor maatschappelijke organisaties. Daarbij paste ook een sterke behoefte aan en neiging tot “depolitisering”: een manier van herformuleren van politieke vraagstukken waardoor zij niet meer als politieke conflictstof werden gezien. Mooiste voorbeeld daarvan is voor mij nog steeds de AOW. Tot ruim na 1945 werd uiterst principieel gestreden over de vraag of wij een staatspensioen moesten opzetten of een, wettelijk gewaarborgd, stelsel van particuliere premies. Het werd uiteindelijk, dankzij een vondst van het NVV, een stelsel met verplichte zog. “sociale premies”, een staatspensioen dus met het uiterlijk van een particuliere regeling.

8 October Vereeniging „Alkmaar Ontzet”

Opgericht 12 december 1861

De tweede helft van de twintigste eeuw heeft aan de Verzuiling een einde gemaakt en oude levensbeschouwelijke tegenstellingen van hun kracht ontdaan. Toch heeft de Nederlandse democratie zich niet echt in Angelsaksische richting ontwikkeld. Het tweede paarse kabinet bij voorbeeld was een ouderwetse “grand coalition”, ruimschoots breder van opzet dan nodig voor een parlementaire meerderheid. Depolitiseren deden en doen wij nog steeds met grote hartstocht, hoofdzakelijk door brandende politieke kwesties aan externe commissies uit te besteden, of het nu gaat om de Betuweroute of om boringen in de Waddenzee. Ondanks veel spreken over het “primaat van de politiek” verwijzen wij nog immer veel bestuur naar min of meer autonome beslissingsorganen.

Hoe dit te interpreteren? Moeten wij dat zien als een teken van wat wordt genoemd “padafhankelijkheid”, een gewend zijn aan de methoden van de pacificatiedemocratie in politiek en openbaar bestuur waaraan wij verslaafd zijn geraakt en waar wij maar moeilijk vanaf kunnen komen? Dat zal zeker een rol spelen en dat is dan ook het beeld dat in de politieke wetenschap doorgaans wordt geleverd. Het leidt dan ook vaak tot de conclusie dat wij maar geen afstand weten te doen van oude regentenmethoden en depolitisierend bureaucratengedrag.⁶ Zo bezien wordt ook de golf van “populisme” begrijpelijk als een protestbeweging van links en rechts gezinden tegen een “aan onderhandeling en compromis verslaafde”⁷ regentenrepubliek. Deze kritische analyse vanuit de politicologie wordt trouwens nog een handje geholpen door het argument dat het populisme zich het heftigst en het meest massaal manifesteert in (gewezen) pacificatiedemocratieën zoals Oostenrijk, Zwitserland, België en sinds 2002, ook Nederland. De pacificatiedemocratie, of zoals het in het vak meer neutraal heet, de *consociational democracy*, is bij zijn burgers/kiezers blijkbaar niet erg populair meer.

[3] Pacificatie en democratisering in Europa

Voordat ik op deze politicologische kritiek inga, moet ik de zaken eerst nog wat ingewikkelder maken; onder andere om te laten zien hoezeer de democratie bezig is te verbleken.

Onder degenen die zich wetenschappelijk met de Europese integratie bezig houden is een stroming die de Europese Unie ziet als een politiek stelsel met sterke “pacificatiedemocratische” trekken.⁸ In de Europese Commissie en in het Parlement is immers geen sprake van een meerderheid maar van brede coalities. Zo breed soms, in het bijzonder in de Commissie, dat er geen politieke voorkeur meer te herkennen valt; er daar onmiskenbaar sprake van depolitisering. Bij de verdeling van middelen heerst de evenredigheid, zelfs als daar weinig intrinsieke redenen voor bestaan, zoals bij het Europees Sociaal Fonds. Ten slotte bestaat er grote en zelfs toenemende voorzichtigheid als het gaat om aantasting van autonome beslissingsmacht van de lidstaten. Tegelijkertijd krijgt de EU steeds meer de trekken van een staatsbestel en dring zij steeds dieper door in het dagelijks leven van de burgers in Europa. De euro heeft laten zien dat dit niet alleen tot groter gemak leidt.

Burgers worden echter geconfronteerd met een politiek systeem waarop zij niet of nauwelijks echt vat hebben. Van de al eerder genoemde Robert Dahl weten wij dat politieke participatie sterk afhankelijk is van de vraag of mee besluiten of mee kiezen er iets toe doet en enig verschil maakt.⁹ Het moge zo zijn dat de nieuwe Europese Commissie aanzienlijk meer politici van liberale en conservatieve afkomst omvat dan de Commissie onder Romano Prodi,

8 October Vereeniging „Alkmaar Ontzet”

Opgericht 12 december 1861

maar dat is in geen enkel opzicht een gevolg van de recente Europese Parlementsverkiezingen. Het Europese grondwettelijke verdrag zal deze democratische bleekheid niet echt doorbreken. Dat, terwijl wij van de Europese besluitvorming zeer afhankelijk zijn geraakt.

Afgezien van toenemende non-participatie wordt Europa geteisterd door sterk toegenomen populistische weerstand, onder andere bij de verkiezingen voor het Europese Parlement. Wat opvalt aan alle populistische partijen, van links en van rechts, is niet slechts hun nostalgie naar een veilige en knusse samenleving van weleer en hun (soms terechte) kritiek op dicht gegroeide politieke vrienden- en cliëntelèstelsels, maar ook hun anti-Europese gezindheid of, op zijn best, Eurosceptis. Die is meestal een combinatie van begrijpelijke weerstand tegen technocratie en nodeloze uniformering en van introvert provincialisme.

Zowel Europees als in eigen land gaat het dus niet echt goed met de democratie. Wat het vraagstuk des te pregnanter maakt is, dat vermoedelijk een aantal als zodanig aangemerkte “kwalen” van de democratie niet zozeer kwalen zijn maar duurzame kenmerken van het Europese, respectievelijk het Nederlandse politieke bestel. Als dat waar is, hebben wij er een probleem extra bij. Wordt het nu echt onoplosbaar, allemaal?

[4] Democratie, kwalen of kenmerken?

Laat ons daartoe eerst kijken naar eigen land om te bezien of wij onze eigen tuin een beetje weten op te ruimen. Anders gezegd, hoe beheren en vernieuwen wij ons politieke erfgoed?

In tegenstelling tot al die onderzoekers die de Nederlandse democratie steeds met de verzuiling hebben verbonden en niet met veel langer bestaande tradities, geloof ik dat een aantal oude handelingsbeginselen ook in een moderne democratie het koesteren waard zijn. Wat mij betreft gaat het dan niet over kwalen maar over kenmerken. Ik wijs opnieuw op het besef dat het openbaar bestuur grenzen in acht moet nemen, dat het telkens moet zoeken naar brede steun en dat het vooral uit moet zijn op het vergelijk, het aanvaardbare compromis. Politiek kortom door “persuasie”, of als U dat liever wil, “het poldermodel”. Dat daarbij leiding nodig is – vakkundig regentschap – spreekt voor mij vanzelf. Dat levert geen erg spectaculaire politiek op en de televisiejournalistiek zal er niets aan vinden, maar dat lijkt mij voornamelijk een voordeel. Politiek is immers geen vorm van *entertainment*.

Dat neemt niet weg dat allerlei tradities die kenmerkend waren voor een typische pacificatiedemocratie in een verzuild sociaal bestel intussen tot kwaal hebben kunnen worden en dus beter kunnen verdwijnen. Ik noem een paar voorbeelden: het gebrekkig zelfvertrouwen van de Nederlandse Tweede Kamer die regeerakkoord en coalitiebelang veel te gemakkelijk gebruikt als alibi; een benoemingsbeleid dat te veel kijkt naar *one of us*, ook al gebeurt het naar evenredigheid; verkiezingen waarbij nog steeds geen kiezer weet wat haar of hem aan mogelijke coalitie te wachten staat; een bestuurlijk bestel met diffuus gehouden verantwoordelijkheden. (Er is veel te zeggen voor zelfstandige organen van openbaar bestuur, maar alleen dan als de verantwoordelijkheden en het bijbehorende toezicht zorgvuldig en helder zijn toegewezen.)

Misschien echter moeten wij niet eens het meest benauwd zijn voor verouderende tradities maar voor nieuwe modes. Modes die de overheid definiëren als een onderneming die

8 October Vereeniging „Alkmaar Ontzet”

Opgericht 12 december 1861

“producten” en “prestaties” moet leveren. Terwijl het, naar oude traditie, in plaats daarvan gaat om maatschappelijke vrede en dus om rechtszekerheid en rechtsgelijkheid; uiteindelijk om gerechtigheid. Dat is iets anders dan “klantvriendelijkheid”. Dat zijn de echte waarden van de rechtsstaat die wij vanaf het derde kwart van de zestiende eeuw hebben bevochten. Dat sluit een moderne en adequate dienstverlening aan burgers niet uit, maar dat is niet waar het uiteindelijk om gaat.

Goed regentschap naar aloude Nederlandse traditie sluit voorts de rechtstreekse tussenkomst van burgers niet uit, in tweërlei opzicht. Ik zie, om te beginnen, niet in waarom burgers het recht zou moeten worden ontzegd om aan de rechter te vragen of een wettelijke regel wel in overeenstemming is met onze Grondwet. Het ziet er nu naar uit dat het daar in ons land, als een der laatste in Europa, eindelijk van zal komen, dankzij een initiatiefwetsvoorstel daartoe van Femke Halsema, die een impasse van decennia daarover heeft weten te doorbreken. Alleen de Eerste Kamer moet nu nog meewerken.

De andere mogelijke tussenkomst van de burger, door middel van het beslissend referendum, is hem door de Tweede Kamer onlangs alsnog door de neus geboord. Dat, terwijl het over niet meer ging dan een in uitzonderlijke gevallen te gebruiken vetorecht. Was dit niet het land waar al vroeg een fundamenteel “recht van verzet” is geformuleerd, onder andere in de “Acte van Verlaetinghe” van 1581?

Met andere woorden, er zijn volop mogelijkheden tot modernisering van onze vaderlandse democratie zonder daarvoor oude tradities en waarden kapot te maken; zonder ons te hoeven schamen voor het verzet van de Alkmaarders van 1573. Dat alles onder het motto: zonder regenten gaat het niet, wel zonder regentenmentaliteit. Daar zouden wij het, bijna veertig jaar na Van Mierlo en twee jaar na Fortuyn en beider kiezersrevolte, met wat meer durf dan tot nu toe – wat minder “padafhankelijkheid”- met elkaar over moeten hebben.

Het probleem met de Europese besluitvorming en het pacificatiedemocratische stelsel in de Europese Unie leent zich heel wat moeilijker voor drastische verandering en voor een streven naar bevredigender functioneren. Het moge een “politiek systeem” zijn, en dus in staat tot zelfstandig beslissen, het is een constructie halverwege bondgenootschap en staat. Europa representeert onmiskenbaar gezamenlijk gedragen waarden en tot op zekere hoogte een gezamenlijke geschiedenis, maar het is geen vaderland en Europeanen vormen geen volk.

Dat alles vergt een gezamenlijk bestuur dat ook hoofdzaken overlaat aan de afzonderlijke lidstaten; dat niet werkt met gewone meerderheidsbesluiten: gekwalificeerde meerderheden zijn een minimumvereiste; dat veel problemen moet oplossen door de beschikbare middelen naar evenredigheid over alle lidstaten te verdelen; dat naast nationale tegenstellingen niet ook nog eens ideologische conflicten in huis wil halen, in elk geval niet in Raad of Commissie. Dat mag men allemaal kwalen vinden (lastig is het zeker) maar tot op grote hoogte gaat het om kenmerken van de Unie die nauwelijks zijn te veranderen zonder de integratie als zodanig ernstig in gevaar te brengen. Elke vernieuwing is er een die stapje voor stapje tot stand wordt gebracht. De recente uitbreiding met tien nieuwe lidstaten tegelijk, hoe wenselijk ook op zichzelf na hun bevrijding uit totalitaire hand, belast de Unie buitengewoon zwaar. Voor de overzienbare termijn kan men zich Europa niet anders voorstellen dan als op zijn best een soort “pacificatiedemocratie”, met al haar onbevredigende en trage kenmerken.

8 October Vereeniging „Alkmaar Ontzet”

Opgericht 12 december 1861

Toch men ik dat er wel een paar mogelijkheden zijn om aan burgers een grotere rol toe te kennen, voorts politieke verschillen wat beter zichtbaar te doen worden en Europa tot een meer politiek herkenbaar geheel te maken. Daarbij is het niet zozeer de Nederlandse pacificatiedemocratie die tot voorbeeld zou moeten strekken, maar de Zwitserse, aldaar gewoonlijk betiteld als *Proporzdemokratie*.¹⁰

De Zwitserse ervaring laat zien dat deze vorm van democratie heel goed kan samengaan met het referendum. Als het gaat om Europese beslissingen van groot gewicht, bij voorbeeld verdragswijziging, dan zou de organisatie van referenda niet zoals nu aan nationaal toeval mogen worden overgelaten. Zoals in de Zwitserse federatie moet er dan op het hele territorium een referendum plaatsvinden. Voorts wordt een besluit pas geacht te zijn aanvaard, als een meerderheid van alle stemmen in de EU ja heeft gezegd, maar bovendien een (gekwalificeerde) meerderheid van het totale aantal lidstaten. Dat zou in de EU een meer adequate oplossing zijn dan wat wij nu zien. Nu immers is het denkbaar dat het grondwettelijk verdrag niet in werking zal kunnen treden omdat de bevolking in één land daartegen heeft gestemd. Een hervorming zoals hier voorgesteld zou op zichzelf kansrijk moeten zijn, temeer omdat zo langzamerhand Duitsland de enig overgebleven lidstaat in de EU is die elke vorm van referendum afwijst.

Een tweede suggestie sluit aan bij de Zwitserse praktijk en ook bij die van de Israëliëse democratie: van de regering wordt in beide landen geen homogeniteit verlangd, zoals dat onder andere in Nederland maar ook in de Europese Commissie wel het geval is. Meerderheidsbesluiten van de Commissie zouden uiteraard wel besluiten blijven, maar door de mogelijkheid van *dissenting opinions* meer politiek debat moeten kunnen uitlokken, in en buiten het Europese Parlement. Hetzelfde zou, misschien wel a fortiori, kunnen gelden voor het Europese Hof van Justitie, zoals ook het Amerikaanse *Supreme Court* diverse opvattingen van de leden publiceert.

Ten slotte – maar ik besef hoe moeilijk dat is – zou de Europese partijvorming en programmaformulering meer inhoud en meer reliëf moeten krijgen dan nu het geval is. Burgers zullen, zo denk ik, pas in het relevante verschil geloven als het ook werkelijk Europees effect heeft. De partijorganisaties die nu in Europa bestaan zijn nog ruimschoots te zwak en lijden nog onder al te sterke nationale loyaliteit om tot echte Europese programma's en standpunten in staat te zijn. Zover ik kan zien zijn de Groenen op deze weg nog het verst gevorderd. Partijen zijn, meer dan de officiële instellingen, bij machte om belangrijke stappen voorwaarts te zetten en op die manier de Europese politiek tot leven te wekken.

[5] Slot: tegen de karteldemocratie

Arend Lijphart heeft een uiterst relevant onderscheid gemaakt tussen de “pacificatiedemocratie”, die democratie weet te scheppen in weerwil van diepgaande tegenstellingen onder burgers/kiezers, en de “karteldemocratie” die sterke leiding en samenwerking van de politieke elites kent zonder dat er van diepe kloven in de bevolking sprake is. In dat laatste geval, zo waarschuwde hij al in 1968 (een paar jaar eerder had Robert Dahl dat ook gedaan)¹¹ dat zo'n karteldemocratie tot riskante kiezersopstanden zou kunnen leiden. Zoals wij in 2002 dan ook hebben beleefd. Zulk gevaar bedreigt niet alleen de Nederlandse democratie maar ook de Europese; beide gevaren zouden wij moeten zien te vermijden. In Nederland lijkt mij dat niet gemakkelijk maar nog altijd heel wat minder

8 October Vereeniging „Alkmaar Ontzet”

Opgericht 12 december 1861

moeilijk dan in Europa. Het zou mij echter niet verbazen als er eerst weer een populistische explosie moet plaats vinden, voordat wij zelfs maar in eigen land onze regentenmentaliteit weten af te leggen, laat staan dat wij bereid zijn, ook vanuit Nederland, in Europa de democratie echt te versterken.

Meer optimistische vooruitzichten zouden mij liever zijn op een mooie Alkmaarse feestdag als deze, maar die heb ik U helaas niet te bieden.

Prof. dr. J.Th.J. van den Berg,
Hoogleraar parlementaire geschiedenis, Universiteit Leiden
en hoogleraar parlementair stelsel, Universiteit Maastricht.

¹ Robert A.Dahl, *After the Revolution: Authority in a good Society*, New Haven/London 1970, 96.

² Belangrijkste relevante literatuur voor dit onderdeel: Jonathan I. Israel, *The Dutch Republic: Its Rise, Greatness and Fall, 1477-1806*, Oxford 1995; Henk van Nierop, *Het verraad van het Noorderkwartier, oorlog, terreur en recht in de Nederlandse Opstand*, Amsterdam 1999; Geoffrey Parker, *The Dutch Revolt*, Penguin Books 1979; J.L. Price, *Holland and the Dutch Republic in the Seventeenth Century: The Politics of Particularism*, Oxford 1994; K.W. Swart, *Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand, 1572-1584*, Den Haag 1994.

³ Joseph A. Schumpeter, *Kapitalisme, socialisme en democratie*, (vertaling H.Daudt), Hilversum 1963, 229.

⁴ Een recent overzicht van de stand van de wetenschappelijke discussie over de “consociational democracy” in: Jürg Steiner and Thomas Ertman (eds.), *Consociational and Corporatism in Western Europe: Still the Politics of Accommodation?*, *Acta Politica*, 37 (2002).

⁵ Arend Lijphart, *Verzuiling, Pacificatie en Kentering in de Nederlandse Politiek*, Amsterdam 1968.

⁶ Zie vooral het hoofdstuk gebaseerd op interviews met Nederlandse politicologen in: Gerard van Westerloo, *Niet spreken met de bestuurder*, Amsterdam 2003, 245-266.

⁷ Robert Dahl waarschuwt voor die verslaving al in de epiloog van een door hem geredigeerd boek over het verschijnsel “oppositie”: Robert A. Dahl (ed.), *Political Oppositions in Western Democracies*, New Haven/London 1966, 400.

⁸ Matthew J. Gabel, *The endurance of Supranational Governance: A Consociational Interpretation of the European Union*, in: *Comparative Politics*, 30 (1998), 443-363; Manfred G. Schmidt, *The Consociational State: Hypotheses Regarding the Political Structure and the Potential for Democratization of the European Union*, in: *Acta Politica*, 37 (2002), 213-227.

⁹ Dahl, *After the Revolution*, 46-47.

8 October Vereniging „Alkmaar Ontzet”

Opgericht 12 december 1861

¹⁰ Gerhard Lehbruch, *Proporzdemokratie: Politisches System und Politische Kultur in der Schweiz und in Oesterreich*, Tübingen 1967.

¹¹ Lijphart, *Verzuiling...*, 202; zie ook de in noot 7 vermelde waarschuwing van Dahl.